

EESTI KODANIKE SUNDMIGRATSIOON ITTA AASTAIL 1941–1951: MÕNINGAID VÕRDLUSJOONI LÄÄNDE PÕGENENUTE LOOGA

Aigi RAHI-TAMM

Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Lossi 3, 50090 Tartu, Eesti; aigi.rahi-tamm@ut.ee

Sõja ja okupatsioonide karistuspoliitika tagajärjel aeti tuhanded Eesti kodanikud oma kodudest välja. Sõjapõgenike ja vangilaagritesse ning asumisele määratute elukäiku on meie ajalookirjutuses enamasti lahus käsitletud, ometi on nende inimeste eluteed jälgides võimalik välja tuua teatud võrdlusi ja seoseid. Need on lõhutud perekondade lood, mis leidsid aset kas idas või läänes. Artikli teljeks on küüditatutega toimuv, samas on küsimused individuaalsetest valikutest ja nende tagajärgedest, toimetulekust võõrastes oludes, erinevatest suhtumistest ning kohanemisest ka põgenike jaoks olulised.

LAHTIKISTUD INIMHULGAD

1944. aasta augustis-septembris olid Eesti teed liikumisest tulvil, need olid täis sõjapõgenikke, taanduvaid Saksa või pealetungivaid Nõukogude sõdureid. Samal ajal kui üks osa eestlastest üritas põgeneda, püüdis teine osa, enamasti Saksa väkke värvatud, teed kodukanti leida. Mida üldse sellises sõja ja võimuvahetuse olukorras teha? Kas jätta kodu maha, minna sõjapakku, põgeneda üle mere Rootsi, taanduda Saksa vägedega Euroopa suunas, jääda Eestisse, lasta end punaüksustel vangistada või varjuda ja vastupanu osutada või proovida taas nõukogude ühiskonda sulanduda ning saatusele lootma jääda?

1944. aasta sügisel jätkas taaskehtestatud nõukogude võim kohalike elanike vastu suunatud karistusoperatsioonidega, kuid nüüd oli juba hilja Eestist põgeneda: see võis õnnestuda vaid erandlikel juhtudel. Hirm, mis küüditamisest ja nõukogudelaste vägivaltsamisest 1941. aasta suvekuudel inimestesse oli pugenud, süvenes veelgi. Sõja võidukas lõpp ei andnud teed rahulikumale perioodile: järgnevad lähiaastad tõid kaasa aina uusi kampaaniaid “kahtlaste”, “ebaalsaldusväärsete” elanike suhtes.¹

¹ Rieber, A. Civil wars in the Soviet Union. – *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2003, 4, 1, 158–162.

1945. aasta mais seisis Euroopa silmitsi tohutute inimprobleemidega: miljonid hukkunud, lisaks haavatud, kurnatud, haiged, hüljatud ja kodutud inimesed, kes kõik vajasisid toitmist, majutamist ning hooldamist. Kodumaalt põgenenud ja laagritest ning armeest vabanenud baltlased moodustasid vaid väikese osa sellest lahendusi ootavast inimmassist. Baltlasi oma kodakondseteks pidav Nõukogude Liit soovis neid tagasi tuua, mis kaugeltki ei ühtinud läände jõudnute arvamusega. Enamik neist eelistas kodumaale naasmise asemel võõrsile jäämist, mis kohati tekitas lääne ametivõimudes ilmselget hämmingut, kuid ida-lääne suhete jahenedes leidis see üha enam aktsepteerimist. 1949. aasta 1. septembri seisuga oli ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva repatrieerimise osakonna hinnangul 74 200 välismaal asuvas Eesti kodanikust tagasi toodud 20 252 isikut (sh ka sõjavangid).² See arv ei vastanud Moskva plaanidele, mis nägi ette kõigi Nõukogude kodanike repatrieerimist ja oma taatele allutamist.³ Nõukogude Liidu piiridest väljapoole jäänuist said automaatselt “kodumaa reeturid” (“kes olid ümberorienteerunud natsi-Saksamaa asemel Inglismaale, USA-le ja Rootsile”).⁴ Sellega oli suhtumine riiklikul tasemel paika pandud ja kontaktid läände jäänutega vaenulikuks ilminguks kuulutatud. Ainuüksi fakt, et isik oli üritanud Punaarmee pealetungi eel Eestist põgeneda, võimaldas Nõukogude julgeoleku uurijatel inimest võimuvastasuses süüdistada. Arreteeritutel tuli tihti anda vastust küsimusele: “Miks te välismaale põgeneda tahtsite?”⁵

Nõukogude riik valis sõjajärgsete probleemide lahendamiseks oma viisi: maa ülesehitamine ei tähendanud veel kodude taastamist, vaid tuhandete perede ja nende kodude lõhkumist ning kodumaalt väljakihutamist.⁶ Ühelt poolt toimus sõjajärgne tohutute rahvahulkade ümberpaigutumine puhtstiihiliselt: ühed lahkusid sõjas laastatud või näljast haaratud piirkondadest, teised naasid sõjapaost, kolmandad otsisid kohta, kus ära elada. Teisalt saame rääkida selgelt poliitilistest otsustest, mis rahvastiku kooslust tugevasti mõjutasid. Esmalt tabasid need löögid kollektiivset süüd kandnud saksa rahvusest elanikke nii NSV Liidus kui Nõukogude mõju sfääri jäänud Kesk- ja Ida-Euroopa maades, laienedes ka teistele rahvustele: poolakatele, ukrainlastele, ungarlastele, slovakkidele jne.⁷ Eestis toimus saksa rah-

² ENSV poliit-majanduslik ülevaade 1949. a. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f 17/1, n 1, s 141, l 59. Repatrieeritute arvudest vt **Vseviiov, D.** Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda. Tallinna Pedagoogikaülikool, Tallinn, 2002, 80–83.

³ Repatrieerimispoliitika kohta vt **Jürjo, I.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Unara, Tallinn, 1996, 7–24; **Kase, E.** Repatrieerimine Eesti NSV-s. Bakalaureusetöö. Tartu, 2005. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas; **Kuusk, A.** Repatrieerimispropaganda Eesti NSV-s repatriantide kaasamise näitel aastatel 1945–1953. Bakalaureusetöö. Tartu, 2008. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis.

⁴ ENSV poliit-majanduslik ülevaade 1949. a. ERAF, f 17/1, n 1, s 141, l 40.

⁵ Seda küsimust on ülekuulamistel paljudele korduvalt esitatud, sh nt prof Paul Aristele. ERAF, f 130SM, n 1, s 3090.

⁶ Vägivaldsest rahuajast vt: Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in the Soviet–East European Borderlands, 1945–50. Koost P. Gatrell, N. Baron. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 2009.

⁷ Rahvustevastaste puhastusaktioonide kohta vt **Corni, G., Stark, T.** Population movements at the end of the war and in its aftermath. – Rmt: People on the Move. Forced Population Movements in Europe in the Second World War and its Aftermath. Koost P. Ahonen, G. Corni, J. Kochanowski jt. Berg, Oxford, 2008, 61–110.

vusest kodanike küüditamine 15. augustil 1945. 407 deporteeritu hulgas oli saksa rahvusest isikuid 261, ülejäänud olid teistest rahvustest, enamikus vabatahtlikuna kaasaläänud eestlastest perekonnaliikmed.⁸

Kollektiivse kahtluse alla langesid ka kõik Nõukogude Liidust “väljas käinud” ja lääne mõjudega kokku puutunud inimesed. Viktor Zemskovi hinnangul lubati ligi 4,2 miljonist esmalt NKVD filterlaagrisse paigutatud ja seal “skriinimise”⁹ läbi teinud nõukogude repatriandist viimaks koju 58% (2,4 miljonit), 19% (801 000) arvati armeeteenistusse, 14% (608 000) suunati tööpataljonidesse ning 7% (272 000) anti üle julgeolekule, mis tähendas sunnitöölaagrisse saatmist.¹⁰ Välismaal viibinute üle kehtestatud järelevalve võis aga paljudele esialgu koju lubatutele, kes moodustasid ühe kategooria aastail 1944–1953 arreteeritute pikast reast, hiljem ikkagi vangistust tähendada.¹¹

Kahtlustest ei olnud vabad ka Nõukogude tagalast Eestisse reevakueeritavad, kelle meelsust kontrolliti ankeetide põhjal, mis tuli koos soovivaaldusega ENSV-sse sõitmise kohta saata läbivaatamiseks ENSV Rahvakomissaride Nõukogule, kus langetati otsus evakueeritu Eestisse naasmise küsimuses.¹² Samas voolas aastail 1945–1947 Eestisse ohtralt kontrollimatut “elementi”, umbes 100 000 immigranti “vanadest vabariikidest”.¹³

Kuigi Nõukogude inimkaotused sõjas olid tohutud, ei tõstnud see Stalini silmis inimesi hinda: vangistamised ja väljasaatmised üksikisikute, perede ning rahvusgruppide kaupa jätkusid kuni 1953. aastani. Püssimeeste saatel kodudest viidute kõrval oli veel üks grupp inimesi, kes pidevas äraviimise hirmus oma eluasemed maha jätsid ja end ise justkui vabatahtlikult pagendusse määrasid. Sedalaadi enda ja oma pere peitmine ning ühest kohast teise pagemine võis kesta aastaid. Need on kannatused, mis on tihti nähtamatuks jäänud.

Kogu nõukogude aja olime elanud poolillegaalset elu. Iga kuulujutu peale otsisime tuttavate juurest ööbimiskohti, see polnudki nii lihtne: keda sa sead löögi alla? Kuidas saada perega kohale märkamatu?¹⁴

1949. aasta märtsiküüditamise ajaks olid paljud inimesed pidevast peitmisest, varjamisest ja ringirändamisest sedavõrd väsinud, et suhtusid toimuvasse juba kui paratamatusse.

⁸ **Rahi-Tamm, A.** Deportation of individuals of German nationality from Estonia in 1945. – Rmt: Estonia since 1944: Report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Koost T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn, 2009, 415–427.

⁹ Skriinimine ehk põgenikelaagris teostatud sobivuskontroll, mille käigus tuli isikul vastata küsimustele tema mineviku, meelsuse jm kohta.

¹⁰ **Stelzl-Marx, B.** Forced labourers in the Third Reich. – Rmt: People on the Move. Forced Population Movements in Europe in the Second World War and its Aftermath. Koost P. Aho, G. Corni, J. Kochanowski jt. Berg, Oxford, 2008, 185.

¹¹ **Jürjo, I.** Pagulus ja Nõukogude Eesti, 10.

¹² **Haller, S.** Reevakueerimine ENSV-sse. Magistritöö. Tartu, 2011. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis.

¹³ **Mertelsmann, O.** Alatoitumuse tekitamine põllumajanduslikult rikkas piirkonnas: stalinistlik toiduainetega varustamise poliitika 1940. aastate Eestis. – Ajalooline Ajakiri, 2010, 2 (132), 201.

¹⁴ Eesti Rahva Muuseum (ERM), korrespondentide vastused (KV), Helle Viir.

Olime üle elanud ühe väga jõhkra läbiotsimise, kui otsiti isa. Siis puistati pool ööd, vehiti revolvriga, ähvardati. Olime varjunud ja õöbinud tuttavate juures, riskides neid ohtu seada. Olin näinud pealt oma kooliõe Fiive Vainola arreteerimist – viidi koolist lausa vahetunni ajal, kaks meest küünarnukist hoidmas, kolmas püstoliga selja taga. Aldo Jürgen ja vennad Kutsarid meie vastaskorterist olid arreteeritud – Viljandi koolinoorte arreteerimislaines kadusid tuttavad poisid, neist Aldo lausa mängukaaslane – arreteerimised olid tulnud väga lähedale. Arreteerimised ja küüditamised, see oli elu norm. Nüüd lihtsalt oli järg meie käes.¹⁵

1940. aastate Eesti oli tugevasti haaratud erinevatest migratsiooni suundadest ja protsessidest, tingituna ühtviisi nii maailmasõjaga kaasnenud inimeste ümberpaiknemisest kui Saksa ning Nõukogude teadlikust repressioonipoliitikast, mille koostoime tagajärjed on Eesti demograafilises situatsioonis selgelt äratuntavad ka tänapäeval.¹⁶

Eesti ajalookirjutuses on 1940. aastate inimsaatusi analüüsitud enamasti gruppide lõikes: arreteeritud, küüditatud, põgenikud, rindemehed jne. Kuigi nende saatuselugudes on mitmeid seoseid ja kokkupuutepunkte, ollakse toimunu sarnasuste ning erinevuste otsimise ja võrdlemisega suhteliselt ettevaatlikud.¹⁷ Kodutuks jäänud põgenike ja küüditatute lugude võrdlemine võib ilmselt paljudele meelevaldsena näida: kas sõjalise operatsiooni käigus sõdurite saatel äraviimine on üldse võrreldav põgenemisega, kus inimestel olid teatud valikud siiski olemas? Samas oli ka 1944. aasta põgenemise puhul tegu valdavalt sunnitud äraminekuga sõja, tagakiusamise jms eest, mis asetab Eesti põgenikud sundmigrantide kategooriasse.¹⁸ Nende inimeste mälestuste pikaajalisel lugemisel jäävad silma teatud detailid, mis võiksid lugejat kallutada ühisjooni otsima. Ükskõik mis põhjusel kodunt minek aset leidis, on neile omased mitmed rändele iseloomulikud märksõnad, nagu teeleminek, kaasavõetud asjad, teekond, kohalejõudmine, kohanemine uute oludega, suhted kodustega jne. Siia juurde kuuluvad ka rängad emotsioonid: surm, kaotusevalu,¹⁹

¹⁵ ERM KV, Helle Viir.

¹⁶ **Katus, K., Puur, A., Põldmaa, A.** Eesti põlvkondlik rahvastikuareng. (RU Sari D, 2.) Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, Tallinn, 2002, 46–50.

¹⁷ Lisan siinkohal näite ühe perekonna saatusest: “Seoses Eesti okupeerimisega Nõukogude võimu poolt ja seoses sõjaga mobiliseeriti vanem vend (oli sunnitud, et kaitsta peret). Ta langes 1944. a Kuramaal. Järgmine vend läks saksa väkke, sattus läände ja sealt edasi Austraaliasse. Vanuselt kolmas vend mobiliseeriti sõja lõppedes Nõukogude armeesse ja vabanes alles peale küüditamist. Isa oli arreteeritud seoses kuulumisega Omakaitse ja vabanes vanglast peale küüditamist. Vanem õde oli arreteeritud seoses Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamisega (noored heiskasid Voore vallas Tuulavere vahitorni Eesti lipu, üks reetis nad) ja suri 1947. a vanglas. 1946–47. a arreteeriti ka ema seoses metsavendadele korraldatud haaranguga. Jäime viis last üksi. Küüditamise ajal olid meie vanused järgmised: vend 17, õde 14, vend 11, mina 8 ja vend 5-aastane.” ERM KV, Luule Porkanen (Karu).

¹⁸ **Jürgenson, A.** Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomiast migratsiooni makro- ja mikrotooriate taustal. – Acta Historica Tallinnensia, 2008, **13**, 101–116.

¹⁹ Kodumaa kaotuse valu Siberisse viidute ja läände põgenenute lugudes on soouurimuslikult aspektist analüüsinud kirjandusloolane Leena Kurvet-Käosaar: **Kurvet-Käosaar, L.** Naistega juhtus teisi asju: Teine maailmasõda, vägivald ja rahvuslik identiteet Käbi Laretei teoses “Mineviku heli” ja Agate Nesaule teoses “Naine merevaigus”. – Ariadne Lõng, 2000, 1/2, 84–96.

kannatused, mis võrdlust ei kannata, kuigi meenutustes võib neid esineda.²⁰ Kaheldamatult on tegu laia ja keerulise teemaga. Enamasti on küüditatute ja põgenike kogemust püütud võrrelda teatud distantstilt, näiteks koondades ühe kogumiku kaante vahele artiklid, mis kirjeldavad mõlemale kategooriale iseloomulikke nähtusi. Kesk-Euroopa Ülikooli ajaloo professor Alfred Rieberi hinnangul on senine küüditamiste uurimine keskendunud eeskätt karistusoperatsioonide läbiviimisele. Põgenike olukorda on käsitletud laiemalt, kuid siingi jääb vajaka uurimustest, mis avaksid integreerumisprotsesse süvitsi. Milliseks kujunes “võõraste” positsioon neid vastu võtnud riigis/asukohas? kuidas toimus “võõraste” teise ühiskonda integreerimine? kuidas nad säilitasid (või kaotasid) oma identiteedi? jne. Need on vaid mõned ühised küsimused, mida tuleks esitada nii põgenikele kui küüditatutele.²¹ Tänapäeva multikultuurses ühiskonnas on migratsiooni ja identiteedi vastastikused seosed saanud oluliseks uurimisobjektiks. Identiteedi uurimine üksikisiku ja rühvigrupi varal aitab mõista migratsiooniga kaasnevaid nähtusi üldises, globaalsemas plaanis.²²

Käesoleva artikli põhiliin järgib ennekõike küüditamise käigus sundviidutele omaseid situatsioone, tehes sissepõikeid suurpõgenemise teemaga seonduvasse. Käsitlemist leiab valik probleeme, mis küüditatute ja põgenike lugude paralleelse lugemise ning analüüsi käigus esile kerkivad ja seoseid tekitavad. Artikkel baseerub nii üldistavatel uurimustel²³ kui ka avaldatud ja avaldamata

²⁰ Meike Wulff, kes on küsitlenud eestlasi nii Eestis kui läänes, on rõhutanud, et küsimus sellest, “kes kannatas rohkem”, on esile kerkinud paljudes intervjuudes: Wulff, M. *Locating Estonia: perspectives from exile and the homeland*. – Rmt: *Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in the Soviet–East European Borderlands, 1945–50*. Koost P. Gatrell, N. Baron. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 2009, 249.

²¹ **Rieber, J. A.** Repressive population transfers in Central, Eastern and South-Eastern Europe: a historical overview. – Rmt: *Forced Migration in Central and Eastern Europe, 1939–1950*. Koost A. J. Rieber. Frank Cass, London, 2000, 1–2.

²² **Benmayor, R., Skotnes, A.** Some reflections on migration and identity. – Rmt: *Migration and Identity. Memory and Narrative Series*. Koost R. Benmayor, A. Skotnes. Transaction Publishers, New Brunswick, 2005, 1–18; **Pedersen, T.** *When Culture Becomes Politics. European Identity in Perspective*. Aarhus University Press, 2008; *Collective Memory and European Identity. The Effects of Integration and Enlargement*. Toim K. Eder, W. Spohn. Ashgate, Aldershot, 2005; eestlaste identiteedi probleemidest vt **Valk, A., Karu-Kletter, K.** *Rootsi eestlaste Eesti-identiteet*. – Rmt: *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud*. Koost K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskus, Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, 147–169; Kanada Balti põgenike identiteediprobleeme analüüsib kogumik: *Home and Exile. Selected Papers from the 4th International Tartu Conference on Canadian Studies*. Koost E. Rein, K. Vogelberg. (Cultural Studies Series, 7.) Tartu, 2006.

²³ Põgenemise temaatika kajastamine tugineb mitmetele üldistavatele käsitlustele: *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud; Rändlindude pesad: eestlaste elulood võõrsil*. Koost T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti õppetool, Tartu, 2006; *Sõna jõul. Diaspora roll Eesti iseseisvuse taastamisel*. Koost K. Anniste, K. Kumer-Haukanõmm, T. Tammaru. (Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskuse toimetised.) Tartu, 2008; *Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal. Artiklid ja elulood*. Koost T. Hallik, K. Kukk, J. Laidla, R. Reinvelt. Korp! Filiae Patriae, Tartu, 2009; **Jürgenson, A.** *Katkestatud paigaseosed: Argentina eestlaste laagrimälestused*. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2010, **15**, 121–145; **Jürgenson, A.** *Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomiast; küüditamise teema puhul on tuginetud peamiselt autori varasematele uurimustele*.

mälestustel, mis on talle Eesti Rahva Muuseumi²⁴ ning Eesti Kirjandusmuuseumi²⁵ kogudes.

LÕHUTUD PEREKONNAD: “KAS MEIL OLI VALIKUID?”

Balti riikide sotsiaalse struktuuri ümberkujundamine tähendas ühe osa rahva elimineerimist, pagendusse saatmist ja uude keskkonda assimileerimist.²⁶ Eesti puhul räägime peamiselt neljast küüditamisoperatsioonist 1941., 1945., 1949. ja 1951. aastal, mille vahele jäi teisigi väljasaatmisaktsioone (kuni 100 inimest), hõlmates ühtekokku umbes 33 000 inimest. Vastavad küüditamise läbiviimise kohta käivad otsused langetati Moskvas kas NSV Liidu Kommunistliku Partei, Rahvakomissaride Nõukogu ja Ministrite Nõukogu tasandil vastava määrusega või näiteks NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi rahvakomissari direktiiviga, milles määrati küüditatavate isikute kategooriad. Väljasaadetavate kontingendi väljaselgitamisega tegelesid konkreetsemalt julgeoleku- ja siseministeeriumi asutused.²⁷ Seega oli tegu sundolukorraga, kus valikuvõimalused – kas minna või mitte – praktiliselt puudusid. Kes kätte saadi, see ka ära viidi.

Siiski on teatud valikutest võimalik isegi küüditamise kontekstis rääkida. Ühelt poolt neist, kellel õnnestus väljasaatmisest kas juhuse läbi või teadlikult kõrvale hoiduda, teisalt neist, kes otsustasid vabatahtlikult koos perega asumisele minna, seda eriti 1945. ja 1949. aastal. Nende isikunäidete baasil saaksime ka sunniviisilise rände puhul rääkida individuaalsetest otsustest ja neid otsuseid määranud teguritest.

Tavapäraselt küüditati NSV Liidus inimesi perede kaupa, laiendades ühe pere liikme “süüd” kogu perekonnale, sh ka lastele. 1945. aasta augustis saksa rahvusest isikute küüditamise ajal võis segaperekondade puhul (kui üks vanematest oli mittesakslane) jätta lapsed vanema juurde, kellel oli lubatud Eestisse jääda. Selle otsuse pidi pere ise tegema, kas lapsed ühe vanemaga asumisele saata või teise vanema juurde Eestisse jätta. Perekonnaliikmed, kes soovisid vabatahtlikult kaasa sõita, pidid kirjutama avalduse, mis sisuliselt tähendas sooviavaldust küüditatud saada. Operatsiooni läbiviimise instruksiooni oli vabatahtlikkuse sildi taha poetatud salakaval märkus, mille kohaselt tuli soovitada kogu perekonna ümberasumist. See pidi tagama perele uutes oludes parema toimetuleku, ühtlasi lubati vabatahtlikult kaasaminejatele erialast tööd. Kõik see jäi katteta lubaduseks, sest vabatahtlikult kaasaläinud võrdsustati asumispaigas küüditatutega, nad võeti samamoodi arvele nagu asumisele määratud isikud. Siinkohal võiks rääkida ka neist

²⁴ Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide kogu, ERM KV. Käesolevas artiklis kasutatud materjal on kogutud peamiselt küüditamisteemalise küsimustiku alusel (nr 201).

²⁵ Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv, KM EKLA, fond 350 Eesti elulood.

²⁶ **Naimark, N.** Stalin's Genocides. Princeton University Press, 2010, 88–98.

²⁷ **Rahi-Tamm, A.** Küüditamised Eestis. – Rmt: Kõige taga oli hirm. Koost S. Oksanen, I. Paju. Eesti Päevaleht, Tallinn, 2010, 63–94.

1949. aastal nii operatsiooni käigus kui ka hiljem omatahtsi Siberisse läinutest, kelle jaoks oli määravamaks teguriks pere ühise saatuse kandmine ja kes kohale jõudes samuti eriasumisele saadetuna arvele võeti.

Õie pulmapäev (2. aprill) möödus loomavagunis. Vaba mees peigmees Ants sõitis armastuse sunnil sügisel Siberisse järele Õiega perekonda looma ja saatust jagama.²⁸

Omamoodi huvitav on jälgida nende inimeste arutelusid, kellel oleks ilmselt õnnestunud Eestisse jääda, kuid kes jätsid avanenud pääsemis- või põgenemisvõimalused kasutamata.²⁹ Siingi osutus tugevamaks pere kokkuhoidmise tahe ja vastutustunne.

Ärahüppamise võimalused ei puudunud minulgi, aga kuidas ma oleksin ema ja õe teadmatusse saatnud ja ise metsavennana maha jäänud,

arutleb Uudo Suurtee, kes oli sündmuste toimumise ajal 17-aastane koolipoiss.³⁰ Sellist seletust esineb suhteliselt sageli.

Jõgeval võinuksin ära minna, jalutasin perroonil, käisin poes. Mul polnud raha ega kohta kuhu minna, olin pere vanim laps, ema tervis oli kehv. Siberis olin toitja. Kui oleksin Eestisse jäänud, oleks pere Siberis nälga surnud.³¹

1949. aasta märtsiküüditamise ajal, mil kuuldused väljasaatmisest piirkonniti üsna kiiresti edasi kandusid, jäid paljud pered koju murest loomade pärast. Ka mitmed esialgu pakkupääsenud tulid peagi koju tagasi, sest talupoja hing ei lubanud loomi toiduta ega lehma lüpsmata piinlema jätta. Kuid oli neidki, kes lasid end üsna teadlikult ära viia kartuses, et pärast viiakse nangunii ja siis juba kaaslastest eraldi, ühist saatust on lihtsam jagada.

1941. a juunis oli toimunud haarang. Siis hakkas isa vastu ja meie pere pääses põgenema. Kuni sakslaste saabumiseni redutasime metsas. Nüüd, 1949. a kevadel me enam eriti kõrvale ei hoidnud, kuna aeg oli karm.³²

Õieti ei teadnud ju keegi, mis pärast operatsiooni lõppemist toimuma hakkab: kas väljasaatmata jäänud inimeste puhul rakendatakse järelküüditamist?³³ Rahvajuttude tasandil räägiti isegi ligi 90% eestlaste äraküüditamisest.³⁴ Küsimus küüditamata jäänud inimestest püsis võimude jaoks aktuaalsena kuni 1953. aastani. 1941. aasta juuniküüditatute nimekirjades olnud, kuid tol hetkel väljasaatmisest pääsenud Erich Kõlar arreteeriti ja saadeti asumisele 1950. aastal, kui ta oli Filharmoonia

²⁸ ERM KV, Astrid Usin.

²⁹ Küüditamisest pääsemiste kohta vt **Rahi, A.** 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas. Kleio, Tartu, 1998, 57–61.

³⁰ ERM KV, Uudo Suurtee.

³¹ **Rahi, A.** 1949. aasta märtsiküüditamine, 51.

³² ERM KV, Maie Kuusik (Kaldvee).

³³ Erinevalt Leedust, kus 10.–20. aprillini toimus märtsiküüditamise eest varjunud perekondade püüdmine ja viidi ära 2927 isikut, ei toimunud Eestis 1949. a järelküüditamist: **Anušauskas, A.** Soviet genocide and its consequences. – Lithuanian Historical Studies, 1999, 4, 325.

³⁴ **Tammela, H.** Kuulujutud eelseisvast küüditamisest kui mentaliteediajalooline nähtus. – Rmt: Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Koost O. Liivik, H. Tammela. (Varia Historica, IV.) Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2009, 117–129.

estraadiorkestri dirigendina ringreisil. Abikaasa Leelo Kõlar, kelle isa, helilooja ja koorijuht Riho Päts, oli samuti 1. märtsil 1950 vahistatud, otsustas aastase tütrega Kirovisse mehele järele sõita:

...mina olin Eestis mingis lollis olukorras lihttööline ja hästi põlatud ja vihatud, siis mõtlesin, et lähen ka sinna, et perekond oleks vähemalt koos.³⁵

Rahva seas jäi hirm küüditamise ees kestma aastakümneteks, igaks juhuks kokkupakitud kohvrid seisid toanurgas veel ka 1960. aastatel.

Küüditamise situatsiooni kui inimeste elu pöördeliselt mõjutanud hetke meenutamine on meelde tuletanud teisigi saatuslikke momente, mil oma valikuid tuli hinnata loetud minutite kestel. Sel viisil tulevad küüditatute lugudes ilmsiks ka 1944. aasta massipõgenemise aegsed kaalutlused ja hinnangud toimunule.

Kui olukord 1944. a taas kriitiliseks läks ja punavägi tulemas, oli ka pereisal mõte üle vee põgeneda. Salmistu polnud kaugel (7 km) ja sealt mindi arvukalt (ka minu õe perekond). Aga Hilda oli vastu. Esiteks kartis ta vett, eriti sügisest merd ja teiseks – tal olid ju väikesed lapsed, kelle elu ta kartis ohtu seada. Nii jättis ka pereisa sõidu nõuks, ehkki koht oli juba valmis kaubeldud. Esines tol ajal ka niisuguseid juhuseid, kui põgeneti perekonnata, aga siin peres ei tahtnud see kõne allagi. Nii mindi vastu teistsugusele saatusele.³⁶

Selleski näites on rõhk pere kokkujäämise soovil ja vastutustundel teiste pere liikmete ees. Ükskõik kui ebakindel tulevik ka näis, oli kodu mahajätmine paljudele midagi ületamatut.

Mäletan, et oli õõ ja me sõitsime kuhugi. Taevas särasid selged tähed. Aga hommikul olime kodus. Ema ajas meid üles ja nuttis. Tal oli kahju kodu maha jäta, tulime tagasi.³⁷

Ju lootis pereema, et jutt küüditamisest jääb jutuks analoogsete seas, ja ta keerar teelt koju tagasi, paraku tuli neil oma kodu ikkagi maha jätta.

Isal oli Käsmus mootorpaat valmis pandud, üks teine perekond oli ka paadi peal, kõigi oma vajalike kompsudega. [...] Minu venda Väinot (sünd 1936) kaasas ei olnud, tema oli viidud Tartu vanaisa juurde. Isal oli plaanis paadiga Rootsi sõita. Siis tulid juurde veel mõned mehed, oli neid neli või viis. Mehed hakkasid lahkumise tähistamiseks viina võtma, kuni otsustasid mitte minna. Nad arvasid, et nemad ei ole miskit kurja teinud, lähevad igaüks oma koju, nad on ju omal maal, mis nad ikka teevad, need võõrad. Aga tehti küll, isa arreteeriti 1944. a detsembris, [...] ta suri 1948. a.³⁸

Kodukoht hoidis inimest kinni, pakkus turvatunnet, vajadus kodu järele on inimloomuse lahutamatu osa ja olemuselt paljutähenduslik, kodule on omistatud sotsiaalseid, psühholoogilisi, emotsionaalseid tähendusi,³⁹ kodus antakse lapsele

³⁵ Märt Kraavi intervjuu Leelo Kõlariga 1997. a detsembris. http://www.temuki.ee/arhiiv/arhiiv_vana/Muusika/0029.htm [18.6.2011].

³⁶ ERM KV, Hilda Sits.

³⁷ **Rahi, A.** 1949. aasta märtsiküüditamine, 46.

³⁸ KM EKLA, f 350, 2358.

³⁹ **Peil, T.** Kodu maastikus. – Vikerkaar, 2008, 7/8, 146–147; lapseõlvokodu kaotuse mõjudest, kodukogemuse muutustest ja kodumõiste ahenemisest pöördeliste 1940. aastate sündmuste tulemusel vt **Paadam, K.** Constructing Residence as Home: Homeowners and Their Housing Histories. (Tallinna Pedagoogikaülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 6.) Tallinn, 2003, 119–140.

edasi kõik see, mida me kokkuvõtvalt kultuuriks nimetame.⁴⁰ Eestlaste kodumaalt mineku motiive analüüsinud Aivar Jürgenson on osundanud kodupaiga kui turvaruumi ja paigaseoste nõrgenemisele II maailmasõja sündmuste mõjul.⁴¹ Tiiu Jaago on tähelepanu juhtinud 1930. aastatel jätkunud linnastumise, demograafilise käitumise ja perestruktuuri muutuste kaasnähtusele ehk põlvkondadevaheliste seoste nõrgenemisele, mis on selgelt nähtav Eesti perepärimuslugudes, kus oma tegusid ei mõõdeta enam oma suguvõsa tegude kaudu. Jutustajaid ei seo esivanematega enam sama kodu (talu), kodu seostatakse rohkem iseenda ja oma isikupäraga.⁴² Kodu ja isamaa mahajätmise valu (lahkumine stabiilsusest) on kõnekas nii põgenike kui küüditatute ütlustes.⁴³ Viimaste jaoks oli see paratamatus: põgenikel on enese või oma pere kodumaast lahtirebimise otsust tulnud kaua teadvustada. See on tänini jäänud üheks osaks suurpõgenemisega seotud diskussioonist, mida käesolevas kogumikus kajastab Kaja Kumer-Haukanõmme artikkel.⁴⁴

Paratamatult on põgenemise teemaga kaasas käinud arvamuste paljusus. Eestisse jäänuid on tihti saatnud kahetised tunded, lõhestunud seisukohad, mida on enamasti vorminud inimeste hilisem elukäik ja kodueestlaste kokkupuuted väliseestlastega, kelle elujärg oli ENSV oludega võrreldes parem.⁴⁵ Kohati on kõlanud ka üsna karme hinnanguid:

Isa oli Eesti Raudtee juhtivtöötajaid. Isa ei püüdnud põgeneda ja keelitas sugulasi Eestisse jääma, ta oli Vabadussõjas vabatahtlik. Kellele reedame kodumaa? Ta põlgas kabuhirmus põgeneid.⁴⁶

Siin avaldub tugevalt sissekodeeritud hoiak, et ebaõnnestunud põgenemine oli rahva tuleviku suhtes positiivne.⁴⁷

Küüditatutepoolsetes hinnangutes põgenemisele on tajutav veel üks joon. Teatavasti koguti 1949. aastal väljasaadetavate kohta eelnevalt kompromiteerivaid andmeid, mille hulka kuulusid ka õiendid välismaale põgenenud pereliikmete kohta (enamasti saadi need piirivalvesalga vastuluureosakonnast), mis olid ühtlasi põhiliseks tõendusmaterjaliks “emigreerunud natsionalistide” kategooria osas.⁴⁸

⁴⁰ **Katus, K., Puur, A., Põldmaa, A.** Eesti põlvkondlik rahvastikuareng, 76.

⁴¹ **Jürgenson, A.** Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomiast, 111–114.

⁴² **Jaago, T.** Perepärimus ajaloo peegeldajana. Eesti materjali põhjal mõningate viidetega naabrite pärimusele. – Rmt: Pärimuslik ajalugu. Koost T. Jaago. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2001, 264–280.

⁴³ **Pranka, M.** Migratsioon *versus* kodu: vaateid ühele uurimisprojektile. – Mäetagused, 2009, 43, 85–104.

⁴⁴ Vt käesolevast numbrist **Kumer-Haukanõmm, K.** Teise maailmasõjaaegne eestlaste sundmigratsioon läände.

⁴⁵ **Taagepera, R.** Väliseestlus võrdlevas raamistikus. – Mõte. Eesti Päevalehe ühiskondlik-poliitiline ajakiri, 3.7.2007.

⁴⁶ ERM KV, Arvo Puurand.

⁴⁷ Merle Karusoo meetodi kohaselt läbi viidud eluloo-intervjuu “Sügis 1944” käigus kogutud pärimuse kohta vt: Rändlindude pesad, 662.

⁴⁸ **Kahar, A.** Kuidas toimus väljasaadetavate kindlaksmääramine? – Rmt: Uuemaide aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Koost O. Liivik, H. Tammela. (Varia Historica, IV.) Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2009, 44–47.

Sündisin Hiiumaal Emmaste vallas Andi külas. Tegime talutööd oma talus – isa, ema, kolm venda ja mina. Ema suri 1941. a, vennad hoidusid mobilisatsioonidest kõrvale, ei läinud ei vene ega saksa sõjaväkke. 1944. a põgenesid isa ja kõik kolm venda Rootsi. Jäin üksi, tegin talus tööd, täitsin kõik normid, mida nõuti, isegi metsatöö normi. [...] Ja siis tuli 1949. a küüditamine. Alles kahe aasta pärast peale küüditamist loeti mulle ette süüdistus: mina olin süüdi selles, et minu vennad põgenesid välismaale!⁴⁹

Neid, kes otseselt oma põgenenud sugulasi küüditamise põhjusena esitavad, on üksikuid. Enamasti suudetakse näha kahe sündmuse vahelisi seoseid ja sellest tulenevaid paratamatuid tagajärgi.

See juhtus minu 18. sünnipäeval, kui küüditati Siberisse onu Rudolf, tema naine, viis last ning vanaema Mari Tursk. Vanaema pidi koos teise pojaga 1944. a sügisel venelaste sissetungi kartusel Rootsi minema, aga tuli üksinda mere äärest tagasi. Ütles, et kes mind vanainimest enam Siberisse viib. Ta asus elama teise poja, Ruudi juurde. [...] 1949 loeti vanaemale ette otsus: “Poegade halb suhtumine nõukogude korda” (kaks poega lahkusid 1944. a Rootsi).⁵⁰

Vaevalt suudame nüüd, aastakümneid hiljem detailides rekonstrueerida situatsioone, mis nõudsid inimestelt kiireid lahendusi. Mitmed spontaanselt, hetkeoludest mõjutatud otsused on saanud seletuse hilisema järelemõtlemise, erinevate arutelude käigus. Valikuid mõjutasid ühtviisi nii personaalsed isikuomadused, väärtushinnangud⁵¹ kui ka üldisest olukorrast tingitud võimalused, mida ühed ära kasutasid, teised aga mitte.

Milliseks kujunesid peresuhted Eestisse jäänute ja Eestist lahkunute vahel, on ühtviisi oluline küsimus nii põgenike kui ka küüditatute kontekstis, mis eriti teravalt tuleb esile ema ning laste lahusoleku kirjeldustes.

Maimo pani aga minema kui Saksa väed välja läksid ja ütles, et läheb Toivo isa otsima. [...] Ja nii ta Saksamaale sõitiski, Toivo jäi meie lapseks, oli vist kusagil paar kuud alla aasta.⁵²

Kui küüditamise ajal õnnestus perest kedagi maha jätta, siis olid need reeglina lapsed, aga oli ka olukordi, kus väikelapsed sattusid üksi või vanavanemaga Siberisse, kuid ema jäi Eestisse. Kõik emad ei järgnenud äraviidud lastele Siberisse. See lahusolek on jätnud haavad, mis pole tänasekski lahtunud.

Kui ma viimaks [Siberist tagasiteel] Tartu jaamas perroonile astusin ja sinna ootama jäin, astus mu juurde üks võõras naine – see oli minu ema.⁵³

1944. aasta põgenemisotsuste tegemine oli mitmeski mõttes keeruline: üks osa perest tahtis koju jääda, teine teele minna, suur hulk teadmatust sinna veel lisaks.

Aga esmaspäeva 18. septembri hommikul tuli mulle telefonikõne: “Aino, sind ei ole siin tööl praegu üldse tarvis, võta oma poeg ja mine, sinu poega on Eestile ükskord rohkem tarvis”, ma ei tea tänaseni kes see oli. Läksin Nõmmelt jalgsi Vastlasse emale, õele, pojale järgi, kõndisin öö läbi

⁴⁹ ERM KV, Helje Metsalo.

⁵⁰ ERM KV, Alja Saster. Mari Tursk, sünd 1873, suri 1954. aastal Novosibirski oblasti Tatarski rajoonis.

⁵¹ Inimeste väärtushinnangute mõistmise lõppematule protsessile viitab **Rokeach, M.** Understanding Human Values. Individual and Societal. Free Press, New York, Collier Macmillan, London, 1979, 1.

⁵² KM EKLA, f 350, 2330.

⁵³ Tartumaa märtsiküüditatute ankeetküsitluse vastus nr 274 (autori valduses).

ja hakkasime kohe tulema. Oli südantlõhestav kuidas poeg (sünd 1940) ei tahtnud lahkuda... Palusin ka isa, et tuleks meiega, aga ta ütles, et ei saa oma majandust nii huupi maha jätta ja tuleb hiljem järele. Ta sai surma novembris 1944. [...] Oleksime siis teadnud, millist lahingut eesti noored sõdurid sel päeval Porkuni juures pidasid, võibolla me poleks tulnud ära...⁵⁴

Oli neid, kelle jaoks sai määravamaks kriteeriumiks pere ühise saatuse jagamine, teisalt esines ka perede teadlikku lahkuminekut, mis Tiina Kirsi "Rändlindude pesade" lugude varjupoolelt välja joonistub.⁵⁵ Siinkohal meenub lugu lapseootel naisest, kes "rahvavaenlase" perekonnaliikmena Siberisse viidi, ülejäänud perel – äial-ämmal ja nende poegadel – õnnestus küüditamisest kõrvale jääda. Naise ema ei suutnud tüdarta sellises olukorras ükski jätta ja ta läks vabatahtlikult kaasa. Abikaasa jäi Eestisse, kus tal õige pea tekkis uus pere.⁵⁶

Kuigi enamik peredest püüdis oma laagrisse või asumisele saadetud pereliikmeid igati toetada – saadeti pakke ja oldi kirjavahetuses, võimalusel käidi neil isegi külas –, võisid lahusoldud aastad inimesi sedavõrd muuta, et teineteisest võõrandumine lõppes pärast ränki kannatuste aastaid ikkagi lahkuminekuga.⁵⁷ Miralda, kelle mees vabanes amnestiaga 1956. aastal, tunnistas, et ei leidnud mehega enam ühist keelt.

Kui mõtlen tagasi elule, siis kuidagi ei mõista, kuidas meie perekond, nii edasipüüdlik, vähenõudlik, aus ja kokkuhoidev, lagunes ilma eriliste põhjusteta, ilma endapoolsete ponnistusteta, lihtsalt haihtus maailma, temast ei saanudki midagi, nagu poleks teda kunagi olnudki. Sõda? Valed valikud?⁵⁸

Sõjajärgsetel aastatel lagunes paljude sõjast naasnud meeste kooselu.⁵⁹

Neist ja paljudest teistest "varjudest" on segipaisatud peredel raske rääkida, mistõttu jäävad need enamasti ka vaikuse müüri taha ega ole meile nähtavad. Delikaatsed teemad nõuavad taktitundelist lähenemist, vaikimine on siinjuures mõistetav⁶⁰ ja ometi on ka elu varjuküljed ajastu ning olude tunnetamise vajalik komponent. Lõhutud perekonnad on kaheldamatult üheks neil pöördelistel aastatel Eesti ühiskonda valusamalt tabanud tagajärjeks.

⁵⁴ KM EKLA, f 350, 1573. Aino abikaasa, lendur-nooremleitnant Martin Terts, hukkus 13. juulil 1941 tulevahetuses Nõukogude piirivalveüksustega. 27. juunil sai Eesti laskurkorpuse lennueskadrill korralduse Nõukogude Venemaale evakueerimiseks, üks osa meestest põgenes metsadesse, nende tabamiseks korraldati massilisi haaranguid.

⁵⁵ Rändlindude pesad, 634–642.

⁵⁶ Tartumaa märtsiküüditatute ankeetküsitluse vastus nr 119 (autori valduses).

⁵⁷ Demograafide hinnangul tuleb 1924–28 sünnikohordi kõrge kooselulagunemuse põhjusi otsida sõja- ja terroriaastatest, mis muu kurja kõrval purustas hulgaliselt ka perekondi: **Katus, K., Puur, A., Põldmaa, A.** Eesti põlvkondlik rahvastikuareng, 131.

⁵⁸ KM EKLA, f 350, 462; vangistusele järgnenud perede taasühinemise võimalikkusest ja võimatusest vt **Adler, N.** *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System.* Transaction Publishers, New Brunswick, 2004, 139–146; peresuhetest meeste elulugudes ja ühe arreteeritud mehe võitlusest pere püsijäämise eest vt **Anepaio, T.** *Heinrich Uustalu – between the cogwheels: stigmatised family relations in the life story of a repressed man.* – Rmt: *Soldiers of Memory. World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories.* Koost E. Kõresaar. Rodopi, Amsterdam, 2011, 385–408.

⁵⁹ **Vaizey, H.** *Surviving Hitler's War. Family Life in Germany, 1939–48.* CPI Antony Rowe, Chippenham, 2010, 98–101.

⁶⁰ Rändlindude pesad, 642.

TEEKOND TUNDMATUSSE

Ootamatult tundmatutesse oludesse sattunud inimeste käekäigu määrasid mitmed tegurid. Operatiivgrupi sisenedes toimus esmalt elukoha läbiotsimine, ruumides viibivate inimeste tuvastamine ja väljasaatmisotsuse teatavaks tegemine, misjärel anti küüditatavatele korraldus asjad kokku panna. Aeg selleks oli suhteliselt napp, mõnest minutist paari tunnini. Oli neidki, kes otse tänavalt kaasa haarati. Kaasavõetud asjade hulk ja valik määras nende inimeste esialgse toimetuleku, siin on erinevused sõja eel ning järel küüditatute vahel silmatorkavad. 1941. aastal viidud said perekonna kohta kaasa võtta vaid 100 kilo, mis sisaldas minimaalset. 1945. aastal lubati kaasa võtta 1 tonn ja 1949. aastal 1,5 tonni, kuid ei ole teada, et kellelgi oleks õnnestunud sellise pagasikogusega teele minna. Kodunt kaasavõetud asjad aitasid Siberis hinge sees hoida, neid vahetati kohalikega toidu vastu. Kalapüügi ja küttimise jaoks puudusid küüditatutel aga vahendid ning vajalik liikumisvabadus, et toidulisa hankida. Küll olid suureks abiks kodunt saadetavad pakid ja raha, millele aga 1941. aastal väljasaadetud veel lootda ei saanud.

Ka põgenike teelemineku otsus võis tihti hetkega sündida. Muidugi oli neid, kes olid teekonnaks põhjalikult ette valmistunud, mistõttu võis paljaste säärite, suvekledi, õhukeseks kulunud mantli ja katkistesse kalossidesse topitud jalgadega maabuja kõrvale saabuda daam 15 kohvritäie naaritsakasukatega. Viimane kuulub küll erandlike näidete kilda.⁶¹ Samas võidi neist asjadest väga lihtsalt ilma jääda, eriti Saksamaa teedel seigeldes, seda nii sõjategevuse, kehvade edasiliikumise võimaluste (inimesi oldi nõus edasi transportima, kuid minimaalsete pakkidega) ja pidevate röövimiste tõttu.

Kindlasti tuleb põgenike teekonnal tähele panna ohte, mis neid ees ootasid: tormine meri, viletsad sõiduvahendid, Nõukogude ja Saksa lennukite ning laevade rünnakud.⁶² Nagu rongidega itta viidavaid, varitses surm meritsi ja maitsti läände liikujaid. Ühtviisi trööstitu on lugeda nii Ojamaa rannas asetleidnud vaatepiltidest (kurnatusse surnud väikelapsed, merehätta sattunud, uppunud, pommirünnakutes hukkunud)⁶³ kui ka küüditatute vagunites toimunud, tee äärde jäetud laipadest, ahastavatest vanuritest ja piinlevatest imikutest ning haigetest, kes mõnel pool küüditajate poolt etteantud plaanide täitmiseks jõuga vagunisse tõsteti. Erakordsed juhtumid pingestasid veelgi muserdavat õhkkonda, mis lisandus üldisele teadmatusele toimuva suhtes. Küüditatuid ei teavitatud sihtkohtadest, kõige enam kardeti laste lahutamist vanematest. Ühelt poolt oli ehk kergendav mõelda, et ei

⁶¹ **Raag, R.** Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses. – Rmt: Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud. Koost K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskus, Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, 93.

⁶² Vt ka kapten Julius Laasi kirjeldusi põgenemisest ja Saksa võimude suhtumisest põgenemisse: **Kumer-Haukanõmm, K.** Julius Laasi mälestusi 1944. aasta põgenemisest. – Tuna, 2009, 3, 95–100.

⁶³ **Raag, R.** Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale, 88–90; vt ka: Põgenemine kodumaalt 1943–1944. Koost U. Eelmäe. (Harjumaa uurimusi, 7.) Harjumaa Muuseum, Keila, 2005.

satatud vanglamüüride taha, vaid Siberi külaelanike sekka. Teisalt andis tunda kohalike elanike ideoloogiline eelhäälestatus saabuva “kontingendi” suhtes, mis pidi välistama kaastunde:

...suur osa on oma mineviku ja praeguse käitumise poolest ära teeninud midagi rohkemat kui väljasaatmise administratiivkorras!⁶⁴

Kõigist karistustest ja ähvardustest hoolimata ei olnud mitte kõik sealsed elanikud minetanud kaastunnet ning julgust hädasolijaid aidata ja nendega toitu ning peavarju jagada.

Hüpe tundmatusse – nii tuleks iseloomustada ka paljude põgenike teelemineku algust: mindi teele, teadmata, kuhu ja kauaks.

Vanemad leidsid meile tallu koduhoidjad, ühe perekonna. Nad pidid elama niikaua meil, kuni venelased välja lüüakse ja me tagasi tuleme. Enamus läände põgenenuid arvasid ju samuti, et see äraolek on ajutine. [...] Isa oli veendunud, et Lääne liitlased ei lase sündida uuel vene okupatsioonil, et pealetung on ajutine,

on meenutanud Eevi Tamm. Nende pere jäi sõja lõppedes Saksamaal Nõukogude tsooni, kust nad läbi Poola ja Ukraina koju tagasi saadeti:

...sellest sõidust on mul meeles ainult jõudmine Valga jaama. Lugesin ja lugesin seda nime jaamahoonelt. Kas tõesti tagasi? See oli väga eriline tunne. [...] Oli 1945. aasta sügis. Olin ühe-teistkümne aastane. Tundsin aga, et mu lapsepõlv on möödas.⁶⁵

Vähesed pöördusid Eestisse tagasi, enamik kasutas ära kõiki võimalusi, et USA või Briti tsooni jõuda.

Kuigi põgenemisel eelistati asukohana neutraalset Rootsit, tuli viimasel hetkel teeasunuil liikuda Saksamaale, kus puututi kokku kõigi kodutuks jäänud inimestele osaks saanud katsumustega. Esmalt tuli läbida läbikäigulaager, kus tuli teada anda edasise liikumise sihtkoht. Seal varustati põgenikud ka lähipäevade toidumarkidega. Töömehelaagritest ja sundkorras töölemääramisest pääsemiseks nimetasid paljud juhusliku kohanime, teadmata, kas nimetatud kohas on võimalik ka tööd ning eluaset leida. Küllalt palju oli neid, kes jäidki mööda Saksamaad omal käel seiklema, peatudes aeg-ajalt mõnes tööameti läbikäigulaagris.⁶⁶

Gotenhafeni sadamast viidi meid edasi Berliini, kus oli jaotuspunkt. Lõpuks jõudsimme Sudeedimaale, seal olid väikesed külad. Alul majutati meid koolimaja suurde saali ja hiljem perede kaupa küladesse majadesse laiali. Ligiduses olid pruunsöekavandused, mida pidevalt pommitati. [...] Ühel hommikul koputas aknale sakslannast naaber ja teatas, et Hitler on surnud. Jälle hakkas sõjamürin üha liginema. Meie väike eestlaste kogukond asutas samuti liikuma lääne poole. [...] Siis aga juhtus nii, et tee peal ühest külast läbi minnes jäime grupist veidi maha [...] ja nii jäimegi ema ja õega kolmekesi selle suure segaduse sisse, [...] vene sõjavägi jõudis meile mingil hetkel järele. Hirm oli suur. Peatusime mingis külas ühes eramajas koos saksa prouaga. Eriti jube oli õhtuti, kui väljast kostus tihti naiste appikarjeid. Oli jutt, et uksi ei tohi üldse lukustada. Nii tuli ühel õhtul ka meie tupp üsks vene ohvitser koos oma tentsikuga. Tentsik oli

⁶⁴ Katke ÜK(b)P Narõmi Ringkonnakomitee ettekandest ÜK(b)P Novosibirski Oblastikomitee sekretärile Kulaginile väljasaadetute vastuvõtmise kohta 19.07.1941; **Makšejev, V.** Narõmi kroonika 1930–1945. Kõõditatute tragöödia. Dokumendid ja mälestused. Varrak, Tallinn, 2011, 134.

⁶⁵ KM EKLA, f 350, 1802.

⁶⁶ **Ernits, E.** Põgenikud sõjajärgsel Saksamaal. – Rmt: Eesti saatusaastad 1945–1960, IV. Toim R. Maasing jt. EMP, Stockholm, 1966, 9.

õnneks nii väsinud, et jäi kohe magama. Ohvitser hakkas aga saksa prouat kimbutama. Tema väike tütar oli aga nii kange, et hakkas ohvitseri hammustama. Ju see ohvitser polnud siis nii vägivaldne ja kõik lõppes seekord õnnelikult. [...] Seiklesime edasi, kõik rongid olid puupüsti rahvast täis. [...] Samal ajal, kui meie 1944. a sügisel Saksamaale sõitsime, õnnestus tädil oma perega paadiga Rootsi sõita.⁶⁷

Sõja lõpp tõi kaasa uued muutused, kuid ei tähistanud veel rahuliku perioodi algust. Pealetungiva Punaarmee ees liikvele läinud miljonid tsiviilelanikud koondati põgenikelaagritesse, kus hirm pommirünnakute ja Punaarmee vägivaldsemise ees asendus hirmuga sunniviisilise repatrieerimise ees.⁶⁸

Sõja lõpule loodeti ka Siberis:

...arvati et kui sõda lõpeb, siis on lõpp ka surmadel ja hirmul, julmus asendub halastusega. Rindelt tulevad tagasi sõdurid, kontsentratsioonilaagritest kinnipeetavad, eriümberasustatutele lubatakse pöörduda tagasi koju. Nelja sõja-aasta jooksul suri Vasjugani rajoonis peaaegu iga teine “uue kontingendi” väljasaadetu. Mõnest perekonnast surid kõik... [...] Kuid läksid mööda päevad, läksid mööda kuud ja lootus sulas. Kõik jäi nii, nagu oli olnud sõjaajal – “puhtad” ja “mittepuhtad”, “kulakud”, “uus kontingent”. 1945. aasta kevadest ei saanud halastuse kevadet.⁶⁹

Samal ajal kogusid karistusaktsioonid Eestis uut hoogu, paisates asumisele ja vangistusse järgmisi tuhandeid inimesi.

VÕÕRASTE VASTUVÕTT

Sõja toodetud üüratu põgenikevoog pani lääne inimeste suhtumise võõrastesse tugevalt proovile. Saksamaale jõudnud põgenikke ootas ees aastaid kestev ühest kohast teise kolimine (mis kohati omandas paanilise Punaarmee eest pagemise vormi), kuniks nende olukord rahvusvaheliste organisatsioonide osalusel ja riikide välja kujundatud pagulaspoliitika tulemusel teatud piirjooned omandas.

Põgenike vastuvõtt Rootsis oli korraldatud teistel alustel: seal võeti põgenikud piiril vastu kaitsejõudude personali poolt. Kogunemiskohtades viidi läbi tollikontroll, ühtlasi toimus isikute registreerimine, küsitlemine, toitlustamine ja arstlik läbivaatus ühes täisauna ning riietega varustamisega. Pärast paarinädalast karantiini (kardeti difteeriat ja tüüfust) viidi inimesed püsivamatesse laagritesse,⁷⁰ mis eksisteerisid Rootsis 1945. aasta sügiseni, erinevalt Saksamaast, kus osa põgenike laagriperiood vältas 1951. aastani.

Massilise sisserändega on alati kaasas käinud probleemid, mis sõltuvalt riigist on võtnud kas teravamaid või leebemaid toone. Eestlased on tänutundes meenutanud rootslasi, kus ettevalmistused põgenike vastuvõtuks, nende majutamiseks,

⁶⁷ KM EKLA, f 350, 1737.

⁶⁸ **Jürgenson, A.** Katkestatud paigaseosed, 125–126, 130–131; Balti põgenikelaagrites valitsenud hirmude kohta vt **Balkelis, T.** Living in the displaced persons camp: Lithuanian war refugees in the West, 1944–45. – Rmt: Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in the Soviet–East European Borderlands, 1945–50. Koost P. Gatrell, N. Baron. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 28–31.

⁶⁹ **Makšejev, V.** Narõmi kroonika, 226.

⁷⁰ **Raag, R.** Suur põgenemine 1944, 176.

toitlustamiseks (randumisel pakuti kakaod ja võileibu) ning majandusellu lülitamiseks olid tehtud varakult. Põgenike abistamiseks korraldati rahalisi korjandusi, riiete, kingade jm esemete annetusi, ojamaalased andsid lastele puuvilju, et nende toit oleks vitamiinirikkam, ja hakkasid oktoobris maksma taskuraha 2 krooni nädalas.⁷¹ Samas on ka Rootsi laagrite puhul kurdetud kehvade elamistingimuste, privaatsuse puudumise ja kesise laagritoidu üle,⁷² mis mälestustes samuti markeerib vastuvõtjate suhtumist. Ometi toimus põgenike lülitamine kohalikku ühiskonda Rootsis kiiremini kui mujal. Neid püüti kiirelt hajutada, pakkudes töövõimalusi suurlinnadest (esialgu oli neil keelatud peatuda Stockholmis, Göteborgis ja Malmös) eemal asuvates väikelinnades, asulates, tööstuses ning põllutööl. Töövõimaluste ja keeleoskuse paranedes hakati koonduma üha suurematesse keskustesse, kus olid ka avaramad suhtlemisvõimalused teiste eestlastega.⁷³ Enamikule kodumaa kaotanutest on saatusekaaslastega suhtlemine olnud mingigi stabiilsuse loomisel määravaks vajaduseks.⁷⁴

Elamistingimused Saksamaa laagrites ja võimalused neist oludest välja rabelda olid Rootsiiga võrreldes palju kehvemad. Ülerahvastatud laagrites puudus privaat-sus, paljud elasid barakkides, ladudes, tootmishoonetes ja isegi endistes kontsentratsioonilaagrites, kus vaheseinte aset täitsid vaid linaid ning tekid. Neid olusid on võrreldud eluga Nõukogude kolhoosis, kus kõik pidi olema avalik, kõigile näha ja teada. See omakorda pingestas omavahelist suhtlemist ja muutis sealse elu kohati üsna banaalseks.⁷⁵ Saksamaal näisid Eesti põgenikud kõige rohkem usaldavat Briti tsooni, lootuses, et britid on Baltikumi olukorrast paremini teavitatud ja nende suhtumine baltlastesse soodsam.⁷⁶ Inglismaast sai küll esimene pagulasi vastu võtnud riik, kuid sealne suhtumine immigrantidesse kui alamklassi ei kutsunud eestlasi sinna ümber asuma.⁷⁷

Kehv majanduslik olukord tegi põgenikest odava tööjõu. Neid kasutati ära eelkõige rasketel füüsilistel töödel, kaevanduses, tööstuses, põllumajanduses ja haiglates, mis andis eelise noortele tervetele peredeta lihttöödele sobilikele inimestele. Immigratsiooniseaduste liberaliseerimisest, mil ka perekondadele ja töövõimetele

⁷¹ **Raag, R.** Eestlaste põgenemine Rootsi Teise maailmasõja ajal. – Rmt: Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal. Artiklid ja elulood. Koost T. Hallik, K. Kukk, J. Laidla, R. Reinvelt. Korp! Filiae Patriae, Tartu, 2009, 59–62; **Raag, R.** Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale, 94–104; **Saar, E.** Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel. – Tuna, 2004, 3, 65–78.

⁷² **Jürgenson, A.** Katkestatud paigaseosed, 123–124.

⁷³ **Raag, R.** Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1999, 70.

⁷⁴ **Jürgenson, A.** Katkestatud paigaseosed, 132–144; Tiina Kirss on rõhutanud, et Läände põgenenud eestlased teadvustasid endid saatusekaaslastena algusest peale, kuigi nende vahel esines mitmeid lahkavõimusi. Oma kogukonna organiseerimine algas kohe, esmalt eluvajadusteks vajaliku praktilise info hankimiseks, omaste otsimiseks, meelelahutuseks ja hingeduuluseks, hiljem hakati endid teadvustama laiemalt poliitilise pagulaskonnana. Isiklikku elutunnetust võõrsil vormis kogukondlik ühtekuuluvustunne: Rändlindude pesad, 626.

⁷⁵ **Balkelis, T.** Living in the displaced persons camp, 32–35.

⁷⁶ **Kool, F.** DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951. Eesti Arhiiv Ühendriikides, Lakewood, 1999, 52.

⁷⁷ **Kumer-Haukanõmm, K.** Eestlaste põgenemine Saksamaale, 34.

avanesid võimalused edasirändeks, saab rääkida alates 1948. aastast.⁷⁸ Inimeste selekteerimist tööjõu värbamisel peavad põgenikud üheks kõige alandavamaks kogemuseks, mille kaudu tunnetati oma teisejärgulisust. Seal sugeneb põgenike lugudesse ka “orjaturu” mõiste,⁷⁹ mis on eesti lugejale enamasti tuttav küüditatute mälestustest.

Siis tulid kohalikud talumehed omale päevatöölisi valima. Kõik töövõimelised rivistati ülesse kasarmu ette: kohalikud talumehed tulid hobuvankritega, jalutasid jõllitades rivi eest läbi valides sobivaid päevatöölisi: turkas piitsaga sellele kõhtu, kes pidi tema vankrile ronima ja sõit läks lahti kuskile põllule.⁸⁰

Kahtlemata tekitas selline üleolev käitumine rahulolematust, eriti kui seda oma varasema elu ja töötingimustega võrrelda olukorras, kus isiku “väärtuse” määras vaid füüsiline tugevus, tema haridus ning vaimsed oskused võisid aga suisa takistuseks saada. Siiski ei ole “orjaturg” läände põgenenute ja küüditatute olukorra kirjeldustes oma sisult võrreldav, kuigi selliste tekstide paralleelne esitamine võiks selleks põhjust anda. Sihtkohta saabudes ootasid küüditatuid jaamades ees sovhooside ja kolhooside esindajad:

...need saalisid ruumides, pikad härjapiitsad käes, kasukad seljas, tutvusid kaubaga. Direktorid omavahel jagasid, võitlesid nooremate pärast.⁸¹

Meid aeti oma kimpsude-kompsudega suurde ruumi, kus algas orjaturg. Teisiti ei oskagi seda protseduuri nimetada. Nagu mustlased hobuseostul – vahivad suhu ja patsutavad. Ega siin viletsaile ja väeteile hea pilguga vaadatud, ikkagi üleearune ballast. Taheti noori ja tugevaid, tööjõulisi. Nõutavad olid ehitus- ja tehnikamehed: autojuhid, traktoristid, sepad jne. Minusugust “tähetarka” ja tobedat tuuletallajat polnud kellelegi vaja. Ainult sellepärast läksin hinda, et olin noor, suur ja tugev. Üsna himura pilguga vahiti naisi, aga kui ilmnes, et neil kaks-kolm lapseväntsakat kaasavaraks näpus, muutus ka ülemuse ilme süngeks.⁸²

Kuid ka naised väikelastega ja vanurid tuli kuhugi ära paigutada, kohalikele ülemustele oli küüditatute selline koosseis ilmselgeks pettumuseks.

Üksikuid väikelastega naisi ei tahtnud keegi. Minuga koos ootasivad oma saatust kaks meie vaguni naist – Vaike ja Helmi. Vaikel sündis seal poeg mais ja Helmil sügisel. Jõudis õhtu. Oli kindel, et tuleb ööbida samas, lageda taeva all. Panime siis, kolm naist, oma pambud lähestikku. Lastele tegin pampudele aseme, nad jäid puhkama.⁸³

Need on katked küüditatute vastuvõtust Siberis 1949. aasta aprillis. Siin ei olnud mingeid valikuid ega otsinguid, kus võiks leiduda parem töökoht või eluase. Hea, kui üldse mingit tööd või teenistust anti, et end ja oma peret ära toita. 1941. aastal küüditatud Eleonore Kivi on oma töövõimalusi meenutanud järgmiselt:

⁷⁸ Samas, 50; edasirändel USA-sse, Kanadasse, Austraaliasse jm on põgenike elus sümboolne tähendus: **Jürgenson, A.** Katkestatud paigaseosed, 139.

⁷⁹ Aivar Jürgenson on viidanud ka Idabloki riikide süüdistustele, et lääneriigid kasutavad põgenike-laagreid orjaturuna: **Jürgenson, A.** Katkestatud paigaseosed, 137.

⁸⁰ **Jürgenson, A.** Katkestatud paigaseosed, 124.

⁸¹ ERM KV, Helle Viir.

⁸² Samas, Uudo Suurtee.

⁸³ Samas, Helmi Übius.

Kogu suve töötasime silla juures ja täitsime mullaga tammi. [...] Leiba saime poest nimekirja alusel. Mina sain alguses 1,2 kg leiba, tütrele (sünd 1940) 400 gr ja minule 800 gr. Oktoobris saadeti suurem osa meist metsatööle. Asulasse jäid ainult need, kellel olid väikesed lapsed. Ega ma suvel palju tööl käia ei saanud. Juba juuli keskpaiku haigestus tütar jälle. Oli seedimisriike, sellega sõime ei võetud. [...] Tuul oli vingne ja 20 kraadi külma. Jalad külmetasid ja selga polnud tööriideid panna. Siis ühel pühapäeval läksin turule ja ostsin endale viisud jalga, ka jalanartsud. Mul oli kaasas mehe villaseid sokke. Nii sain soojad jalavarjud. Imelik oli küll käia hõberebase kraega mantel seljas ja viisud jalas. [...] Leiba saime vabriku poest. Nii kaua kui puid saagisime oli norm 600 gr ja lapsele 400 gr. Leib ei olnud puhas rukkileib, sellele olid lisatud koorega kartulid ja jämedat kaera ja odra jahu. Me saime puid saagida kuni 10. novembrini. Ühel päeval öeldi, et meie jaoks pole enam tööd. Vaadaku me ise kuhu tööle läheme. Müüsin seeliku, pluusi ja kleidi ära. Ostsin turult kartuleid ja lugesin need üle, et teada kui kauaks jätkub kui kaks kartulit päevas süüa.⁸⁴

1941. aastal ei pidanud Siberi oblastite kohalik juhtkond küüditatute elamis- ja töötingimustega tegelemist enda ülesandeks, nende hinnangul kuulus see julgeoleku töövaldkonda. Võimude tollaseid suhtumisi kirjeldavad dokumendid kinnitavad küüditatute ütlusi:

...meid ei saadetud siia elama vaid surema.⁸⁵

Alles 1944. aasta kevadel moodustati eraldi eriasumisele saadetute osakond, mis hakkas vastutama sundasunike tööühive eest. Eelneva Eleonore loo taustal näib Rootsi põgenike kurtmine, et laagritoit ja elutingimused olid seal kehvad ning söök üksluine, suisa kohatuna.⁸⁶ Olukordade võrdlemisel tuleb siinkohal osutada varitsevatele ohtudele: mitte unustada vajalikku konteksti ega anda isikutasandil ütlustele ülemäärast üldistusjõudu.⁸⁷ Mitmed identiteedi- ja mälu-uurijad on rõhutanud, kuidas inimesed oma lugusid erinevate kogemuste ning praktikate põhjal ümber konstrueerivad ja kuidas need on pidevas muutumises.⁸⁸ Konkreetsetest sündmustest rääkides võrdleb isik neid paremate ja halvemate aegade ja võib sama sündmust elu jooksul mitu korda ümber mõtestada.

Siberi külaelu oli eestlastele tõeline vapustus, sealne vaesus, elu- ja töötingimused olid Eestiga võrreldes sedavõrd harjumatud, et viisid osa inimestest meeleheite piirile. Halva kohtlemisega kaasnenud vaimne ja füüsiline kurnatus muutis nad vastuvõtlikuks haigustele, mis avaldub eriti selgelt 1941. aasta juuniküüditatute kõrges suremuses (umbes 60% küüditatutest hukkus). Küüditatute olukord hakkas 1946. aastast mõneti paranema. Küüditatute endi hinnangul saab olude paranemisest rääkida alates 1951. aastast. 1949. aasta teisest poolest on võimalik jälgida, kuidas keskvõimud vastutuse küüditatute töö- ja elamistingimuste eest üha jõulisemalt kohalike oblastivõimude õlule suruvad, ähvardades mahajäänudmate kolhooside ning sovhooside juhtkondi, et kui nad väljasaadetute olusid ei

⁸⁴ Eleonore Kivi mälestused. Käsikiri autori valduses.

⁸⁵ **Makšejev, V.** Narõmi kroonika 1930–1945, 163.

⁸⁶ **Jürgenson, A.** Katkestatud paigaseosed, 124, 128–129.

⁸⁷ **Munslow, A.** Narrative and History. Palgrave Macmillan, 2007, 101–102.

⁸⁸ **Hall, S.** Who needs identity? – Rmt: Identity: A Reader. Toim P. du Gay, J. Evans, P. Redman. Thousand Oaks, London, 2003, 15–19; **Skultans, V.** The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia. Routledge, London, 1998; **Kõresaar, E.** Elu ideoloogiad. (Eesti Rahva Muuseumi sari, 6.) Tartu, 2005, 8–16; Rändlindude pesad, 623–624.

paranda, paigutatakse küüditatud teistesse kohtadesse ümber.⁸⁹ Tublimaid lubati aga uue “kontingendiga” varustada. Nii näiteks anti Omski oblastivõimudele 1949.–1950. aasta talvel lootust, et neile tuuakse juurde uusi küüditatudid Lätist!⁹⁰

Üldiste olude paranedes ei tohi tähelepanuta jätta teatud gruppide, näiteks üksikute vanurite, invaliidide ja väikelastega emade heitlusi,⁹¹ sest nende elujärg võis ka hilisemal perioodil jätkuvalt kriitiline olla. Küllalt paljud küüditatud elasid tingimustes, kus vangilaagrisse määratute olukord näis neile elamisväärsamana:

...see ärajooksnud plika kirjutab ja on oma saatusega täitsa rahul seal laagris. Pole söögipuudust ja riie on ka korralik seljas ja isegi rahapalka saavad. Ta muretseb rohkem meie pärast, kes siin asumisel on.⁹²

Väljasaadetud pidid töö ja eluaseme muretsemise ning toidu väljateenimise eest ise hoolitsema, laagrites jagati toitu normide täitmise põhimõttel (toidukoguse määras tehtud töö hulk). Küüditatute mälestusi lugedes jõuame paratamatult järelduseni, et kuigi tegu oli ühiselt kannatustesse määratud inimestega, olid olud ja inimeste võimalused erinevad. Sama tõdeme ka põgenike lugude puhul. Kindlasti ei kuulu kergete heitluste kilda nende naiste võitlus, kes võtsid põgenemistee ette üksi koos lastega ja kes pidid end uutes oludes sisse seadma: töö oli füüsiliselt kurnav ning vähetasustatud, neil oli vähe aega oma laste jaoks ja vähe lootust paremale elule. Need naised pidid olema nii tugevad kui ka julged, on eesti naiste toimetulekut Rootsis 1953. aastal läbiviidud küsimustiku andmetele tuginedes hinnanud Anu-Mai Kõll.⁹³ Teine maailmasõda ja ühiskondlikud ümberkorraldused muutsid naiste rolli ühiskonnas, pannes paljudele neist peamise peretoitja ning perekonnapeana kõigi teiste eest hoolitsemise kohustuse.⁹⁴

Seda, milline oli eestlaste vastuvõtt võõrsil, on tagasivaates hinnatud mitmete mõjurite kaudu. Siin põimuvad omavahel üldise toimetuleku, piirkonna elu- ja töötingimuste kirjeldused, teisalt on selgelt nähtavad kontaktid üksikisiku tasandil. Kõige keerukamaks kujunes olukord eelarvamuste tasandil, nii mitmeski kohas oli enne küüditatute saabumist tehtud propagandat ja vihavaenu üles köetud, eestlasi röövliteks, tapjateks ning fašistideks sõimatud. Aja jooksul suhted kohalikega reeglina paranesid. Üsna pea saadi aru, et tegu pole mitte kurjategijatega, vaid õnnetute

⁸⁹ Omski oblasti uuema ajaloo dokumendikeskus, TSDNIOO, f 955, n 9, s 5, 19–10.

⁹⁰ Vene Föderatsiooni Riigiarhiiv (GARF), f R-9479, n 1, s 464, 1 91p. Lätis siiski uut küüditamist ei toimunud, küll aga toodi inimesi pidevalt kuni 1952. aastani juurde Leedust.

⁹¹ **Lazda, M.** Women, nation and survival: Latvian women in Siberia. – *Journal of Baltic Studies*, 2005, 1, 1–12; **Kirss, T.** Survivorship and the Eastern exile: Estonian women’s life narratives of the 1941 and 1949 Siberian deportations. – *Journal of Baltic Studies*, 2005, 1, 13–38.

⁹² ERAF, f 3-N, n 1, s 1601. Perekond Tross Aino jt.

⁹³ **Kõll, A.-M.** Eesti põgenike toimetulekust Rootsis naiste perspektiivist. – Rmt: Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal. Artiklid ja elulood. Koost T. Hallik, K. Kukk, J. Laidla, R. Reinvelt. Korp! Filiae Patriae, Tartu, 2009, 82.

⁹⁴ **Katus, K., Puur, A., Põldmaa, A.** Eesti põlvkondlik rahvastikuareng, 253; **Narusk, A.** Eesti naised ja ratsionaalsed valikud. – *Ariadne Lõng*, 2000, 1/2, 52; **Nakachi, M.** Gender, marriage, and reproduction in the postwar Soviet Union. – Rmt: *Writing Stalin Era*. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography. Koost G. Alexopoulos, J. Hessler, K. Tolmoff. Palgrave Macmillan, 2011, 101–116; **Vaizey, H.** *Surviving Hitler’s War*, 150–155.

inimestega. Samas võisid suhted n-õ ametlikul tasandil kaua vaenulikena püsida. Tepljakov, üks Omski oblasti tehase direktoritest, keda 1950. aastal noomiti selle eest, et ta peaks tehase barakki remontima, kirjutas kontrollaktile vastuseks järgmist:

Nõus, et peredel on sellistes kohtades ebamugav elada, kuid fašistid nagu nad on, töid nõukogude inimestele kaasa palju suuremaid ebamugavusi.⁹⁵

Küüditatutele kaasatundmine oli selgelt nõukogudevastase meelsuse näitaja, mille eest võidi kohati üsna karmilt karistada.

Fašisti silt ei olnud ka põgenike jaoks võõras: Baltikumist pärit DP-sid (*displaced person*) kahtlustati pidevalt natsimeelsuses.⁹⁶ “Skriinimised”, isikute poliitilise sobivuse testimised, Rootsi põgenenud läti ja eesti sõdurite väljaandmine NSV Liidule 1946. aastal jm seostuvad balti põgenikel lasunud kahtlustega, mis süvendasid põgenike hirmu NSV Liidule väljaandmise ees ning vallandasid soovi minna Euroopast mõnda turvalisemasse, paremaid materiaalseid tingimusi võimaldavasse ja põgenikesse positiivsemalt suhtuvasse riiki, nagu USA-sse, Kanadasse, Austraaliasse jt.⁹⁷ Edasiränne kujunes omamoodi sümboolseks: selle reisiga jäeti möödunu seljataha ja alustati uut elu uuel kodumaal, mis pidi edaspidi asendama Eestit.⁹⁸ Pagulaspõlve algperioodi mälestused keskenduvad enamasti põgenemise kirjeldamisele, laagrielu kui negatiivse alatooniga ja üks probleemsemaid eluetappe jääb tihti teiste sündmuste varju. Ometi pakuks just see ajajärk avaramaid võimalusi erineval viisil võõrale maale sattunud inimeste kogemuste võrdlevaks analüüsiks.

Siberist pääsu ei olnud, sest seal kinnistati väljasaadetud kiiresti uude asukohta. Kui 1941. aastal küüditati inimesi tähtajatuks perioodiks, siis alates 1948. aastast hakati eriasumisele saatmist rakendama kogu eluks, millega taheti inimestelt ära võtta igasugune tagasipöördumise lootus ja minimeerida põgenemiskatseid, mis hoogustusid eriti 1946.–1947. aastal. Ühtaegu karmistati ka Siberist põgenenute karistamist: põgenemise või sellele kaasaaitamise eest võidi karistada kuni 20 sunnitööaastaga. Kuid nagu kirjeldavad erinevad raportid ja mälestused, jäi lootus kunagi Eestisse tagasi pöörduda nende inimeste ellujäämisstrateegias domineerivale kohale. Veel enne Siberisse jõudmist uskusid paljud 1949. aastal küüditatud siiralt, et lääneriigid ei lase uuel ülekohtul sündida.

Liikusid salajutud, et Ameerika ei lase meid Siberisse viia, varsti keeratakse vagunid ringi ja sõidame koju tagasi. Ühes jaamas oli kõrvalvagunitel rodu tanke ja kuulpildujaid peal. Kõik olid ärevil. Arvati, et sõda on juba alanud. Usuti “valget laeva” mis pidi tulema Ameerikast ja meid ära päästma.⁹⁹

⁹⁵ GARF, f R-9479, n 1, s 464, l 114.

⁹⁶ **Jürgenson, A.** Katkestatud paigaseosed, 129–132; **Andrae, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944. Olion, Tallinn, 2005, 148–166.

⁹⁷ Saksamaa DP-laagritest lahkus ülemeremaadesse üle 27 000 eestlast, Saksamaale jäi kuni 4000 eestlast: **Ernits, E.** Põgenikud sõjajärgsel Saksamaal, 8–9; Rootsist lahkus 1952. a lõpuks 8000, Rootsi jäi 15 500 eestlast: **Reinans, A.** Eesti põgenikud Rootsi statistikas. – Rmt: Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud. Koost K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskus, Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, 144.

⁹⁸ **Jürgenson, A.** Katkestatud paigaseosed, 139.

⁹⁹ ERM KV, Ilmar Paunmaa.

See lootus ei tahtnud kustuda veel hiljemgi, jutud sellest –

ega me kauaks sinna Siberisse jää, küllap Ameerika ja Lääneriigid nõuavad venelastelt Eesti ja teiste Balti riikide okupeerimise lõpetamist, iseseisvuse taastamist

– olid liikvel 1950. aastatelgi.¹⁰⁰ Ka küüditatute järelevalveraportid annavad tunnistust baltlaste erilisest ootusest: NSV Liidu ja Inglise-Ameerika vahelise sõja puhkemisest ning plaanidest, kuidas sõja olukorras tegutseda (tuleb põgeneda taigasse, et seal partisanitegevust organiseerida).¹⁰¹ Kuigi see oli utopiline, oli see osaks äraviidute sisemisest hoiakust olukorrale mitte alla anda. Otsiti mõttelist tuge ka läände põgenenuilt lootuses, et nad oma rahvusaaslaste kaitseks midagi ette võtavad.

Siberi tegelikkusega kohanemine ei kulgenud ühesuguselt. Usk peatsesse vabastamisse oli esimestel aastatel kohati sedavõrd tugev, et ei kiirustatud oma majapidamise sisseeadmise ega loomade muretsemisega, vaid jäädi kauaks äraootavale seisukohale, mida mõni aeg hiljem uute külmade ja näljaaja saabudes kahetseda tuli. Varem või hiljem jõuti paratamatult arusaamani, et Siberis saab loota vaid iseendale ja et väljasaadetuna elus püsida, tuleb ennekõike ellujäämise nimel tegutseda.

Inimeste tegusus kriitilistes olukordades on kindlasti üks olulisi uurimisteemasid, mis aitaks mõista erinevaid toimetulekustrateegiaid põgenike ja küüditatute kontekstis. Kuidas tulla välja apaatsusest¹⁰² ja milline roll oli kaaslaste abil ning kooskäimistel?¹⁰³ Siberi oludes olid kokkusaamised piiratud ja järelevaatajate kontrolli all. Kuidas hoida alles oma kodumaad ja kultuuri, mida sunniti jõuga unustama?¹⁰⁴ Millised olid eesti rahvust, kodu ja rahva hinge peegeldavad käitumismustrid, mida iga rahvus kas idas või läänes endaga kaasas kandis?¹⁰⁵ Tegureid, mis inimeste elusaatust võõrsil kujundasid, on palju ja nende tähendus on hulga mitmekesisem, kui me seda vahel kiireid üldistusi tehes tähele oleme pannud. Kuigi Siber tähistab küüditatutele kannatusi ja valu, oskavad nad selles eluperioodis ka teisi tahke näha.

Meil kõigil on oma Siber, erinev rõhuasetustes. Vanadel kodust lahkumine, kustuv elujõud, eemal lastest, toetajatest, arstibist – nii oled. Mille eest? Täiskasvanute põlv. Üksikud naised lastega. Mis saab, mis saab su lastest, kui ise murdud? Kas jaksad? Räige, nõme surve – seegi harjumatu, raske töö, võõras maa – aga nende mälestusi pole meil enam võtta. Noortel oli kergem. Neil oli jõudu, lihtsalt füüsilist jõudu. Ehk küll elu lõhutud, haridus katkenud, maailm

¹⁰⁰ Samas, Arne Välja.

¹⁰¹ **Rahi-Tamm, A.** Küüditamised Eestis, 85.

¹⁰² **Gatrell, P., Baron, N.** Violent peacetime: reconceptualising displacement and resettlement in the Soviet–East European borderlands after the Second World War. – Rmt: Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in the Soviet–East European Borderlands, 1945–50. Koost P. Gatrell, N. Baron. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 2009, 259.

¹⁰³ **Valk, A., Karu-Kletter, K.** Rootsi eestlaste Eesti-identiteet, 147–169.

¹⁰⁴ **Naimark, N.** Ethnic cleansing between war and peace. – Rmt: Landscaping the Human Garden. Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework. Koost A. Weiner. Stanford University Press, 2003, 233–235.

¹⁰⁵ **Smith, A.** The Ethnic Origins of Nations. Basil Blackwell, Oxford, 1986, 22–24; Siberis kujunes välja eriline subkultuur, mis oli mõjutatud nii kohalike siberlaste kui ka erinevate represseeritud rahvuste kultuurisugemetest.

ahenenud – ent veel on nooruse optimismi. Vahel mõtlen kas me millestki võitsime. Võibolla oskame paremini eristada elu põhiväärtusi võltsklantsidest ja pinnapealsusest. Ja võibolla teame, mida tähendab sulle su rahvas, su kodumaa. Võibolla suudame paremini taluda tänaseid vintsutsusi, mis meie põlvkonnale osaks saab, vastu pidada. Võibolla polegi seda nii vähe?¹⁰⁶

LÕPETUSEKS

Inimeste sundkorras ümberpaiknemiste teema on paljutahuline. See kätkeb endas tuhandeid isiklikke tragöödiaid, kodututeks osutusid nii itta viidud kui läände põgenenud. Kuigi nende elukäik kulges erinevalt, tuli neil võõrsile sattununa ühtviisi silmitsi seista mitmete sarnaste sundolukordade ja emotsioonidega, nagu kodumaatus, teadmatus toimuva suhtes, toimetulekuraskused, halvustav suhtumine, erinevad piirangud jne. Need nähtused peegeldavad laiemaid migratsioonile iseloomulikke protsesse. Tihti kasutame neid (nii põgenike kui küüditatute) olukordi kirjeldades ka samu sõnu, samas pole nende olukordade sügavam tähendus ühelt kategoorialt teisele üheselt üle kantav.

Viimase kahe aastakümne jooksul on küüditamise teema uurimine tõhus olnud. Esmased vaikimise müüri tagant valla pääsenud küüditatute lood kandsid nõukogulikest keeldudest vabanemise pitsert: rääkida ära kõik see, millest seni vaikima sunniti. Need lood on täis valu ja kannatusi (surm, haigused, nälg, pidev toidupuudus, alandav kohtlemine, ebaõiglased süüdistamised, üle jõu käiv töö Siberi karmis kliimas, rasked elamistingimused). Aegapidi hakkasid lugudesse tekkima ka teised teemad: omavaheline suhtlemine, õpingud, üldine eluolu, osavõtt kohalikust elust, Siberi loodus, oludega kohanemine, erinevad ellujäämisstrateegiad, toimetulek minevikuga (sh ka tänapäeval) jm, mis olid oma tonaalsuselt optimistlikumad. Loomulikult on kõiki antud hinnanguid mõjutanud konkreetset kogetud olukorrad, inimese käekäik, isikuomadused jm.¹⁰⁷ Avarduv ja mitmekesisuv lähenemine võimaldab omakorda sunniviisiliselt väljasaadetute saatust teatud etappidel ning tingimustel analüüsida, võrreldes ka teiste migratsioonist haaratud inimeste lugudega, tajudes seejuures paremini teistegi katsumusi. Küüditatute, põgenike ja laagritest läbitulnud inimeste lood ei moodusta ühtset massi, need on oma taustalt, alatoonilt, elukäigu kirjeldustelt, toimetulekult ning võimalustelt isikute, etappide ja piirkondade lõikes üsna varieeruvad.

¹⁰⁶ ERM KV, Helle Viir.

¹⁰⁷ Asumiskeskonna ja isiku vahelistest sidemetest ning inimeste hinnanguid mõjutavatest teguritest on kirjutanud paljud migratsiooniuurijad, psühholoogid, sotsioloogid jt; **Jürgenson, A.** Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomiast, 99–100; **Williams, R., Jr.** Change and stability in values and value systems: a sociological perspective. – Rmt: Understanding Human Values. Individual and Societal. Koost M. Rokeach. The Free Press, New York, Collier Macmillan, London, 1979, 15–46; **Burr, V.** The Person in Social Psychology. Psychology Press, Taylor & Francis Group, 2002, 133–151; **Turner, H. J., Stets, E. J.** The Sociology of Emotions. Cambridge University Press, 2009, 261–283; The Self and Others. Positioning Individuals and Groups in Personal, Political, and Cultural Contexts. Toim R. Harré, F. Moghaddam. Praeger Publishers, 2003.

Inimsaatuste mitmekülgsus, erinevate sündmuste järelmõjud, vaatenurkade rohkus, toimunu tõlgenduste mitmekesisus¹⁰⁸ ja pluralistlik käsitlusviis¹⁰⁹ võiksid ärgitada rohkem kaasa mõtlema nii sündmuste kaasaegseid kui ka järeltulevaid põlvkondi. Kүүditatute ja põgenike lood on tihti omavahel seotud, need on lõhutud perekondade lood, millest üks leidis aset läänes, teine idas. Lahutatud inimeste edasine elukäik, ühtedel suletud Nõukogude, teistel avatud Lääne maailmas sellest tulenevate piirangute ja võimalustega, on meie suhtumisi tugevalt mõjutanud: tekitanud süütunnet, etteheiteid ning võõristust. Kohati on teadmatus asendunud mõistmatusega, mille ületamine võib paraku aja kütkeisse jääda. Või oleks aeg nende hajali seisvate lugude vahel dialoogi kujundama hakata?

¹⁰⁸ Tõlgenduse kui vahelüli alahindamine ei tühista ajaloo teadusliku käsitlemise üldreeglit, mille kohaselt pole ebausaldusväärseid allikaid ja tunnistusi lubatud minevikuasjade üle otsustamisel kasutada: vt **Kivimäe, M.** Kirjandus ja teaduslik objektiivsus ajaloos. – Sirp, 23.9.2005.

¹⁰⁹ Peter Burke soovitusel oleks alternatiivsete mälestuste (perekonnamälestused, paikkondlikud mälestused, klassimälestused, rahvuslikud mälestused jne) koosinemisel viljakas välja arendada pluralistlik käsitlus: **Burke, P.** Kultuuride kohtumine. Esseid uuest kultuuriajaloost. Varrak, Tallinn, 2006, 65.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud projektide SF0180050s09, ETF8190 ja SFLAJ09050E raames.

FORCED MIGRATION OF ESTONIAN CITIZENS TO THE EAST IN 1941–1951: ON DATUM LINES IN THE HISTORY OF REFUGEES TO THE WEST

Aigi RAHI-TAMM

In September 1944, another seizure of power took place in Estonia. About 80,000 persons decided to set out and flee Estonia. Those who stayed at home were again caught by Soviet punitive policy – arrests, deportations, violence. Instead of restoring homes after WW II, the years ahead brought about uprooting thousands of homes again and driving people away from their native land. Elimination, deracination and assimilation into a new environment of part of the countries' population were the prerequisite for reorganisation of the social structure of the Baltic States.

The course of life of refugees and those sentenced to prison camps and exile has mainly been addressed separately in historical surveys; however, when observing those persons' lives certain relationships, comparisons and connections can be brought forth. To a great extent, those were stories about broken up families, endured both in the East and the West. Although their course of life was very

different, when out of their own country, they had to face a number of similar forced situations and emotions like missing their native land, uncertainty of what was going to happen, hardships of coping with life, scornful attitudes, various restrictions, death, grief, etc. These features reflect more extensive processes characteristic of migration, often, when describing the situations (of both refugees and deportees) similar words and terms are used, at the same time the deeper meaning of their actual situations is not unambiguously transferable from one category to another.

What the positions of the “aliens” were going to be like in the receiving country/district, how the “aliens” became integrated into the other society, how they preserved (or lost) their identity, etc. – these are only a few common questions to be asked both refugees and deportees. Undoubtedly this is a broad topic and the article will outline only a range of problems that arise when describing the processes. In the main, the article observes the situations, characteristic of deportation, at the same time touching on specifics related to the Great Flight. There are many factors that shaped the people’s destiny abroad and their meaning is more variegated than we have been able to notice when drawing hasty conclusions. Although the deported persons were all doomed to pain and sufferings, they did not make up any homogeneous mass. The similar truth could also be arrived at in the case of the stories of refugees. All their stories that are based on their background, implication, descriptions of their course of life, coping with life, possibilities as far as individuals, intermediate stages and districts are concerned vary considerably. Based on individual examples, even at the moment of deportation (when deportation was conveyed by armed riflemen) different decisions could be made. When recalling critical moments, deported persons remembered earlier situations, e.g., the panic of the 1944 flight, thus in the stories on deportation one can also find assessments to refugees. What kind of family relations formed between those who left or were deported and those who stayed in Estonia? The stories of such upset families reveal numerous “shadows” (broken up families, alcohol problems etc.) which are hard to speak about although even overshadowed sides of life present a necessary component for the perception of the era.

The life course of the persons who unexpectedly found themselves in eerie situations was determined by numerous components – options of employment, local people’s attitudes to strangers, prejudices etc. Although since 1948 the deported persons were to remain in exile for the rest of their lives, they still did not lose hope of getting back home – this faith dominated their survival strategy. Memories from the initial period of exile focus mainly on descriptions of flight, while camp life as a period full of negative implications and problems was often overshadowed by various other events. However, this is just the period that would allow strong possibilities of comparative analysis of experiences of persons who got into a foreign country in various ways. How people acted in critical situations, how they overcame apathy, what their companions’ role was like in everybody’s life, how they treasured their homeland – these are just part of the topics that arise in the context of both refugees and deportees which deserve a further comparative treatment.